

**GEREFORMEERDE
THEOLOGIE
STROOMOPWAARTS**

GEREFORMEERDE THEOLOGIE

STROOMOPWAARTS

TERUGKIJKEN OP 75 JAAR VRIJMAKING

ONDER REDACTIE VAN
ERIK DE BOER, GERANNE TAMMINGA EN DOLF TE VELDE

Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

Sponsored by **STICHTING AFBOUW KAMPEN**

TU-Bezinningsreeks, 24

© 2021 Buijten & Schipperheijn *Motief* Amsterdam

ISBN 978-94-6369-112-3

Vormgeving: Aperta, Jan Johan ter Poorten

Foto omslag: Schooldag in Kampen, © ADC Kampen

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden veeelvoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgever, Postbus 22708, 1100 DE Amsterdam Zuidoost.

INHOUD

INLEIDING	7
GEBED OM HARTSTOCHT	II
<i>Willem Smit</i>	
VRIJGEMAAKTE GESCHIEDSCHRIJVING VAN DE VRIJMAKING	13
<i>Erik de Boer</i>	
ONVERMIJDELIJK, ONNODIG, ONAFGEDAAN	33
Waar het om ging bij de Vrijmaking van 1944	
<i>Theo van Staalduine</i>	
EEN LEVENSLANG TRAUMA	45
G.C. Berkouwers terugblik op de Vrijmaking	
<i>Dirk van Keulen</i>	
VAST EN BONDIG	61
Pieter Deddens, het ratificatierecht en de receptiegeschiedenis	
<i>Leon van den Broeke</i>	
HET OFFER	77
<i>Willem Smit</i>	
DE THEOLOGISCHE BOODSCHAP VAN OUDTESTAMENTISCHE BIJBELBOEKEN	79
Oorsprong en actualiteit van de Kamper aandacht voor de heilshistorie	
<i>Koert van Bekkum en Gert Kwakkel</i>	
BELOFTE EN SACRAMENT	95
<i>Dolf te Velde</i>	
VERDER MET HET VERBOND	109
De erfenis van de vrijgemaakte verbondstheologie	
<i>Hans Burger</i>	

PREKEN VANAF DE VRIJMAKING.

IN GESPREK MET KEES DE GROOT EN KEES VAN DUSSELDORP 127

Een goed Woord leren spreken

Gerry Bos-Kaptein

EEN GEMISTE KANS 139

De leer van de Heilige Geest gekortwiekt

Ad van der Dussen

HET DIACONAAAT ALS TESTCASE VOOR DE VRIJMAKING 153

Peter van de Kamp

HOUDEN VAN BETON 167

Omgaan met idealistische wortels van een naoorlogs verleden

Marinus de Jong

INLEIDING

Erik de Boer en Dolf te Velde

Een mens van 75 heeft heel wat te vertellen. Vooral als hij of zij zich een gezegend mens weet en niet klagend in het leven staat. Wie zelf veel jonger is, ziet eerst vooral een bejaarde. Je moet leren je in de ander te verplaatsen voordat je als jongere naar het verhaal van de oudere gaat luisteren. De 75-jarige moet zich bovendien verplaatsen in de jongere generatie om wat hij uit zijn levensverhaal van waarde vindt, over te brengen.

Een gebeurtenis van 75 jaar geleden lijkt antiek voor ieder die jonger is. Alleen bejaarden die oud genoeg zijn om die gebeurtenis zelf te hebben meegemaakt, kunnen er nog van vertellen. Wat willen wij doorvertellen over de Vrijmaking die tot het ontstaan van de vrijgemaakt-Gereformeerde kerken leidde? Wij: dat zijn hoogleraren en docenten die nu aan de Theologische Universiteit in Kampen les in theologie geven. Van onze generatie heeft niemand de Vrijmaking meegemaakt. Niet de pijn van de breuk, niet de blijdschap om de ruimte die – zo hoorden wij vertellen – de Here gaf. De vraag die wij onszelf stelden is: wat heeft de Vrijmaking en de theologie ons gegeven dat we willen onthouden en doorvertellen?

Daarom hielden we op 31 oktober 2019 een symposium over 75 jaar Vrijmaking aan de Theologische Universiteit te Kampen. Hoe kijken we als huidige generatie docenten van de Broederweg terug op de theologische geschiedenis van driekwart eeuw? Dat symposium kreeg het opschrift ‘Gereformeerde theologie stroomopwaarts’. Wie beseft zelf aan de benedenstroom te staan, weet dat hij een weg naar de bron moet zoeken die zowel terug als omhoog voert. Onderweg meandert de stroom door het landschap en daalt af naar de delta van het heden. In het veelstromenland van religie en levensbeschouwing gaat de theologie – met de kerkgeschiedenis als navigator – stroomopwaarts om langs de vertakkingen en bochten terug te gaan.

Eén zo’n vertakking weten we te dateren op 1944, door voor- en tegenstanders ‘de Vrijmaking’ genoemd. Na verloop van 75 jaar zijn we het zicht op de betekenis ervan wat kwijtgeraak. Maar als we verder terug willen kijken, stroomopwaarts, moeten we langs die vertakking. We horen een oudere generatie spreken over de fantastische stroomversnelling, zoals de

eerste jaren na 1944 ervaren werden. Anderen wijzen op het gevaar van drijvende boomstammen die averij veroorzaakten. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw was het water kalm geworden. De vraag die we ons na 75 jaar stellen is: waar zat in de Vrijmaking precies de herbronning waar we uit kunnen blijven putten? En waar de verzilting doordat het water intussen brak geworden is?

In deze bundel zijn de bijdragen aan het symposium, met één vermeerderd, bijeen gebracht. Daarin zijn twee delen te onderscheiden. Het eerste telt vier hoofdstukken waarin we roeien met de riemen van kerkgeschiedenis en kerkrecht. Het tweede gedeelte omvat zeven hoofdstukken waarin Bijbelwetenschappers, systematici en praktisch theologen op de brug van het schip staan. Aan het begin en als scharnier tussen de twee gedeelten staan gedichten die Willem Smit, in de vrouwelijke lijn achterkleinzoon van Klaas Schilder, voor het symposium maakte en voordroeg. Het kraaiennest van de poëzie biedt een gans andere kijk omdat het je in de verte laat kijken.

De eerste bijdrage gaat na hoe de herinnering aan de Vrijmaking in de kerken levend gehouden en overgedragen is en hoe die tot de crisis van de jaren zestig leidde. Is het mogelijk om van binnenuit tot eerlijke, kritische geschiedschrijving te komen?

De volgende drie bijdragen zijn van sprekers die tot de Protestantse Kerk Nederland horen en in de Gereformeerde Kerken in Nederland (synodaal) opgroeiden. Theo van Staalduine schreef een kloek boek over prof.dr. G.M. den Hartog, die tegelijk met Schilder het ambt van hoogleraar in Kampen aanvaardde. Rond Den Hartog, die kerkgeschiedenis en kerkrecht doceerde, kwam de kerkstrijd die tot de Vrijmaking leidde, goed gedocumenteerd aan de orde. Van Staalduine tekent in zijn bijdrage het zicht en de intenties van de meerderheid van de synoden en biedt een buitenperspectief op de herinneringen van de bezwaarden van destijds. Hij legt de GKv de vraag voor of zij intussen meer te zeggen hebben op de schuldbelijdenis die de GKN synodaal ooit gestuurd hebben.

Dirk van Keulen, onderzoeker aan de Theologische Universiteit Kampen, traceert hoe synodevoorzitter G.C. Berkouwer op de Vrijmaking reageerde en erna op zijn eigen manier met Schilder en zijn theologie bezig bleef. Hij biedt een boeiende leeslijn in het veelomvattend levenswerk van de man die ook Schilders collega-dogmaticus aan de Vrije Universiteit was.

Leon van den Broeke, universitair hoofddocent kerkrecht aan de Theologische Universiteit en leider van het Deddens Kerkrecht Centrum, brengt de eerste vrijgemaakte hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht, Pieter Deddens, voor het voetlicht. Hij laat zien hoe deze tegen de ach-

tergrond van het verzet tegen de tuchtmaatregelen door de synode kwam tot de idee van het ratificatierecht van de kerkenraad. In de latere Nederlands Gereformeerde Kerken blijkt deze idee sterker verdedigd dan in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. Bij de voorgenomen hereniging van NGK en GKv is het een bijzonder actuele zaak hoe de verhouding tussen plaatselijke kerk en de kerk in bovenplaatselijk verband (meerdere vergaderingen) gedacht en beleefd gaat worden.

Het tweede gedeelte van de bundel verkent de actuele betekenis van de Vrijmaking voor theologie, geloof en kerk vandaag. Dit cluster opent met een schets van de oudtestamentici Koert van Bekkum en Gert Kwakkel over de Kamper aandacht voor de heilsgeschiedenis, een van de mooiste erfstukken in de vrijgemaakte geschiedenis. Zij schetsen hoe die aandacht voor de heilshistorie ontstaan en ontwikkeld is. Naast een keur aan theologen uit de Vrijmaking wordt aandacht geschonken aan Herman Ridderbos, nieuwtestamenticus aan de Oudestraat (de locatie van de Theologische Hogeschool van de 'ongedeelde' Gereformeerde Kerken, na 1944 van de Gereformeerde Kerken 'synodaal'), heilshistorisch schriftgeleerde met invloed ook in het Engelse taalgebied. Van Bekkum en Kwakkel laten zien hoe de idee van de heilsgeschiedenis in nieuwere handboeken Bijbelse theologie functioneert en juist vanuit de vrijgemaakte accenten verrijkt en verdiept kan worden.

Dolf te Velde pakt het dogmatische thema op van de belofte van God zoals die in het sacrament tot ons komt. Door in het spreken over Gods verbond niet uit te gaan van gerealiseerde standen van zaken, maar van Gods belofte als een eigen categorie van 'toezegging', die in de weg van geloof tot uitwerking komt, ontstaat in de vrijgemaakte theologie een bijzondere dynamiek. Verrassend is dat vergelijkbare inzichten ook in andere theologische contexten op te merken zijn, zelfs op een voorzichtige manier bij de synodale voorman G.C. Berkouwer.

Hans Burger licht de ontwikkeling van de leer van het verbond in de aanloop naar de Vrijmaking door. Beginnend bij A. Janse, onderwijskundige en autodidact in theologie en wijsbegeerte, komen in kort bestek K. Schilder en S.G. de Graaf aan de orde. Ook Nederlands-gereformeerde theologen als Bob Wielenga en Henk de Jong als erfgenamen van dezelfde Vrijmakingstraditie krijgen hier een stem. Ook als het verbond minder het taalkleed van de prediking stempelt, blijkt er alle aanleiding om dit perspectief van de geloofsleer opnieuw te doordenken.

Toegift in deze bundel is een vraagesprek dat Gerry Bos-Kaptein hield met de docenten preekkunde Kees van Dusseldorp en Kees de Groot. Sinds de Nederlands Gereformeerde Predikantsopleiding introk bij de Broederweg zijn de twee huizen van de Vrijmaking daar onder één dak.

Het is bijzonder hoe langs gescheiden lijnen de ontwikkelingen in de homiletiek toch parallel zijn gebleven, de aandacht voor de hoorder en voor de persoon van de prediker. De uitdaging blijkt enerzijds de hoorders naar het verhaal van God te brengen en anderzijds de spirituele en maatschappelijke relevantie te zoeken.

Ad van der Dussen confronteert de lezer met het gebrek aan theologische doordenking van het werk van de Heilige Geest in het innerlijk. Hij biedt een fraaie analyse van de redenen waarom de vrijgemaakten waarschuwden voor subjectivisme, terwijl de bevindelijkheid in de traditie van de Afscheiding had leren vragen naar de dieptewerking van de Geest in het menselijk hart. Vrijgemaakten blijken ontvankelijk voor de ervaringsdimensie van de evangelicaal-charismatische beweging. De emeritus-docent systematische theologie biedt aanzetten tot een theologische doordenking van de werkwijze van de Geest.

Peter van de Kamp voerde in zijn afscheidscollege een pleidooi voor een spiritueel-diaconale levensstijl (2018). In zijn bijdrage aan de bundel zet hij 75 jaar geschiedenis van de GKv in het licht van de ontwikkeling van het diaconaat. Diaconale programma's die haaks stonden op de groeiende verzorgingsstaat, bleken vaak te hoog gegrepen. Lange tijd was vooral de eigen gemeente met haar nood het gezichtsveld van de diakenen. Dat de diaconale gemeente ook oog heeft voor naar de naaste die zij onderweg ontmoet, werd onverwacht praktijk. Intrigerend eindigt Van de Kamp met de notie dat de diaken van de vroegchristelijke kerk wel eens minder tafeldienaar kan zijn geweest en meer representant van de gemeente in het maatschappelijke veld. Dit past prachtig bij de Bijbelse figuur van Febe die als 'diakonos' de in Kenchreën vertegenwoordigde en de christelijke kerk in Rome actief ondersteunde.

Sluitstuk van de terugblik op de weg van de theologie aan de Broederweg gedurende driekwart eeuw is de bijdrage van Marinus de Jong. Hij promoveerde recent op een studie over de relatie tussen kerk en wereld in de theologie van Schilder. Als predikant in Amsterdam en wonend in de Bijlmer trekt hij een intrigerende vergelijking tussen ideaal en werkelijkheid in de betonnen droom en de opbouw van de GKv. Beschouwing van de cultuur kan inzicht in de menselijke werkelijkheid, ook van het kerkelijk leven, verdiepen.

Met deze bundel pretenderen we niet de theologische erfenis van de Vrijmaking geheel in kaart te hebben gebracht. Wel is het onze hoop dat we minstens hebben laten zien hoeveel er stroomopwaarts te vinden is.

GEBED OM HARTSTOCHT

Gedicht Willem Smit

laat het de hartstocht zijn
die mij doet voelen
de branie van Paulus
de luimen van Luther
de streken van Schilder
van wie al dan niet meer

zodat ik blijf roepen:
houdt huis in mij Heer!
raak mij ook vandaag
weer zo daverend aan
opdat ik weer brand van een weidser bestaan

dring door in mijn wezen
liefst allesverzengend
tot hoeken en kieren voor mij onbekend
ontregel mijn geest, Heer
kom mij weer ontsteken
blaas aan het vuur van mijn wakend talent

werk in mij door
ook op windluwe dagen
ook op momenten verstoken van pracht
zet mij voldongen
voor wonderse vragen
wat is de bron van die werkende kracht?

laat mij weer kolken
van grote verlangens
dan volgen de woorden zo goed als vanzelf
geef mij een stem die kan breken de branding
sla toch die bres in mijn stotterend zelf

laat het de hartstocht zijn
waardoor de botte sleur van het bestaan
niet te zeer naar binnen slaat
maar in onvervalste spraak
met grote kracht mijn mond verlaat

wees zo de heerser
over de meest zuivere onstuimigheid
door een mens ooit gevoeld

VRIJGEMAAKTE GESCHIEDSCHRIJVING VAN DE VRIJMAKING

Erik de Boer

Bij de vijftig-jarige herdenking van de Vrijmaking publiceerden twee instellingen, gericht op het gereformeerd basisonderwijs, een lesbrieftje over die kerkhistorische gebeurtenis. De leerlingen krijgen het verhaal van Bas te horen die op zolder een schoenendoos vindt waarin opa Berendse documenten uit de Tweede Wereldoorlog verzameld had. Hij vindt ook diens *Dagboek over de gebeurtenissen in ons land tijdens de oorlog en over de strijd in de kerk*. Door middel van de lesbrieftjes ontdekken de leerlingen vijftig jaar later Bas' vondst en lezen blad voor blad het dagboek. Zo ontstaat een werkstuk dat de leerling zelf kan maken door op de laatste bladzijde een pasfoto van zichzelf te plakken en in een tekstballon de zin aan te vullen: 'Ik ben blij dat de vrijmaking er is geweest, omdat ...'¹ Tenslotte is er nog een bladzijde waar hij een interview kan toevoegen met iemand die zelf de Vrijmaking heeft meegemaakt. Op de omslag is aan de voorzijde een foto afgedrukt van prof.dr. K. Schilder als rector van de Theologische Hogeschool, op de achterzijde het begin van de Acte van Vrijmaking of Wederkeer.

Bij die herdenking waren pedagogen en predikanten gemotiveerd om de herinnering aan de Vrijmaking op de jongste generatie, doopleden van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, over te dragen. Anno 2019, 25 jaar later, heeft die inmiddels volwassen generatie de fakkel niet overgenomen om opnieuw met eigentijdse middelen het verhaal opnieuw te vertellen. In deze bijdrage ga ik na hoe onder vrijgemaakt-gereformeerden de kijk op de Vrijmaking gedurende 75 jaar verschoven is. Ook probeer ik te duiden hoe zo'n verschuiving verklaard kan worden en waarom dat geen afbreuk hoeft te doen aan een geloofsperspectief op het verleden. Wanneer we geloven dat Christus de Heer van de kerk is, verbindt dat de generaties door de wisseling van de tijden heen.

1 J. Bollemaat, D. de Jong, J. van der Lugt-Oosterhoff, *50 jaar geleden: lesbrieftje over de vrijmaking*, Zwolle 1994, 22. Vgl. ook het boekje van H.R. Munneke en N. van Noort, 'Vrijgemaakt – waarom eigenlijk?', Kampen z.j. en verschillende lesmethoden kerkgeschiedenis.

Kerkgeschiedenis en recht

Als de theologie ‘denkende dienst aan de kerk’ is, dan dient de kerkgeschiedenis de kerk nu door het kerkelijk verleden betrokken-kritisch te onderzoeken. In de confrontatie met het verleden kan de geschiedwetenschap helpen om recht te doen aan zowel dat verleden als aan de mensen van toen.

Bij het meer recente verleden, zoals dat van 75 jaar Vrijmaking, is er het overgeleverde verhaal van gebeurtenissen die diepe indruk maakten, zoals de schorsing van Schilder of de vrijmakingsvergadering van 11 augustus 1944. We hoorden het verhaal van mensen die het jaar 1944 en die aangrijpende gebeurtenissen meegemaakt hebben. Het jaartal roept ook de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de bezetting van Nederland door de Duitsers op. Wie bewust lid is van een vrijgemaakte kerk beseft dat die naam een geschiedenis meedraagt, positief of negatief. Hoe groter de afstand in tijd wordt, des te minder roepen de initialen K.S. of de volle naam Klaas Schilder direct een beeld op. Schorsing is niet leuk, maar wat het in de kerk toen betekende heeft toelichting nodig.

Toch hebben de generaties die de Vrijmaking meemaakten of met het verhaal ervan opgroeiden er recht op te horen hoe die periode van de geschiedenis vandaag aan de Theologische Universiteit onderzocht wordt en hoe het dat verhaal verteld en geduid wordt. Twee historici beschreven recent de geschiedenis van deze instelling, waarin de Vrijmaking zo’n splijtende werking had, in het genre universiteitsgeschiedenis.² Wat is de eigen bijdrage vande kerkgeschiedenis in onderscheid van universiteitsgeschiedenis aan de waardering van de Vrijmaking in het heden?

Een belangrijke taak van de kerkhistorie is recht te doen aan vroegere generaties. Dan is het nodig om de aanvankelijke zwart-wittekening van daders en slachtoffers te herzien. Door het effect van de Vrijmaking als kerkscheuring was de duiding ervan van het begin af aan omstrede. Ook al bedoelden zij die ‘zich vrijmaakten’ geen nieuw kerkverband te stichten, het gebeurde wel. Hoewel niet als kerknaam gewenst – de Gereformeerde Kerken werden immers voortgezet – was het woord ‘vrijmaking’ zelfgekozen. Zij die door vrijgemaakt-gereformeerden ‘synodaal-gereformeerden’ genoemd werden zouden, ervoeren de uittocht van bijna tien procent van het ledental van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) als een ‘Vrexit’: een zich onttrekken aan de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de naoorlogse koers van de GKN, net zoals Groot-Brittannië zich uit eigenbelang in Brexit aan de Europese Unie onttrok.

2 G. Harinck en W. Berkelaar, *Domineesfabriek. Geschiedenis van de Theologische Universiteit Kampen*, Amsterdam 2019.

Door het effect van de Vrijmaking op het bouwen van een eigen kerkelijk leven bleef er pijn om de kerken en de geloofsgenoten die losgelaten waren. In vrijgemaakte kring waren twee reacties: de ene waarin de geleden pijn een weg vond in verontwaardiging over de koers van de GKN, de ander waarin de verbondenheid ondanks alles voelbaar bleef.

In de eerste tien jaren na de Vrijmaking was de gedeelde beleving sterk. Toch waren er al spoedig interne spanningen over de waardering van de Vrijmaking en van de Gereformeerde Kerken die we ‘synodaal(-gebonden)’ noemden. Deze verschillende beoordeling leidde binnen 25 jaar tot een nieuwe breuk, nu in de gelederen van de GKv. De Open Brief van 1966 die de katalysator van de interne spanningen was, keerde zich tegen wat de schrijvers ‘het vrijmakingsgeloof’ genoemd wordt. Toch spreekt ook deze brief van het ‘vertrouwen op onze Heer Jezus Christus hebben met betrekking tot de daad der vrijmaking die wij in 1944 stelden in gehoorzaamheid aan Zijn geboden’. Rond deze Open Brief is duidelijk hoe de Vrijmaking verschillend geduid werd. De hevigheid van het nieuwe conflict laat zien hoe het een kern van geloofsbeleving betrof. Wanneer de breuk van de jaren zestig bestudeerd wordt kan een kerkhistorische weging van de Vrijmaking zelf niet achterwege blijven.

Van memory naar history

De Amerikaans Joodse historicus Yosef Yerushalmi biedt ons een model dat kan helpen om de verschuiving in ons beeld van een gebeurtenis als de Vrijmaking te duiden. In *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory* schetst hij hoe de Bijbelse opdracht tot gedenken de Joodse omgang met de geschiedenis stempelt. Natuurlijk is een korte periode van kerkgeschiedenis in één segment van het protestantisme in het kleine Nederland eigenlijk niet vergelijkbaar met de verschuiving van het geschiedbeeld in eeuwen Jodendom in Israël en in de verstrooiing, maar ook in de vrijgemaakte kijk op de geschiedenis is ‘gedenken’ een kernwoord, ontleend aan de taal van Oude (en Nieuwe) Testament.

Yerushalmi verhaalt hoe het gebod tot gedenken – en dus niet te-gegeten – Israël deed overleven. Israëls geschiedenis had het niet nodig in mythen geworteld te worden, omdat het feit dat God zich historisch openbaard heeft groot genoeg is. Het gedenken van de onherhaalbare geschiedenis gebeurde niet in de eerste plaats door geschiedschrijving, maar vooral door ritueel en recitatie. Door de cyclus van feesten en het voordragen van verhalen werd de herinnering overgedragen.³ De geschie-

3 Y.H. Yerushalmi, *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory*, New York 1989, 5-16.